

Київська Академія 19 (2022): 193–207.
doi 10.18523/1995-025X.2022.19.193-207
<http://ka.ukma.edu.ua>

Лариса Довга

Метафора як інструмент наукового пізнання
Рецензія на монографію: Федорак, Назар.
Вінець і Вирій українського Бароко.
Сім наближень до Григорія Сковороди
(Харків: Акта, 2020), 172 с.

Книжка Назара Федорака «Вінець і Вирій українського Бароко. Сім наближень до Григорія Сковороди», мабуть, не є науковою монографією у стислому розумінні цього поняття. Радше, це зібрані під однією палітуркою нариси, кожен з яких став своєрідною спробою отого «наближення» до досягнення смислів, закладених у текстах українського мислителя, та й до нього самого теж. І хоча внутрішньо нариси поєднані між собою не тільки спільним об'єктом наукових зацікавлень Автора, але й загальною науковою концепцією, певною логікою викладу матеріалу, стилем писання тощо, кожен з них цілком можна розглядати зокрема як самостійну, довершену розвідку.

Яскравий авторський підхід до «прочитування» Сковороди, вдало вибрані засади аналізу текстів та структурування поданого матеріалу, принцип формулювання висновків, які насправді не «підводять ризику» під сказаним, а спонукають до подальшого інтелектуального пошуку, оригінальний літературний почерк Назара Федорака, врешті, блискуче знання творів Сковороди та віртуозне вміння їх «препарувати» в присутності читача, дошукуючись нових і нових смислів — все це свідчить на користь того, що рецензована праця стала яскраво помітним, позитивно наснаженим явищем у чималому «винограднику» досліджень життя і творчості видатного українського філософа.

Книга складається з двох підрозділів (саме підрозділами називає Автор великі структурні одиниці монографії): I. Людина епохи бароко; II. У літературнім макрокосмі. Підрозділи, своєю чергою, поділено на сім самостійних нарисів, кожен з яких, за задумом Автора, символізує певний шлях або спосіб долання дистанції від дослідника до об'єкта його наукового зацікавлення:

- наближення перше — серцевинне: «автопортрет» Григорія Сковороди;
- наближення друге — при світлі вогню: метафора Григорія Сковороди;
- наближення третє — «орнітологічне»: алегорія Григорія Сковороди;
- наближення четверте — логоцентричне: «символологія» Григорія Сковороди;
- наближення п'яте — «індивідуалістично-європейське»: монтенівська есеїстика і сквородинівські трактати як два методи самопізнання;
- наближення шосте — ландшафтно-метафізичне: «гори» у барокових «садах» Софронія Почаського та Григорія Сковороди;
- наближення сьоме — популярно-перспективне: Григорій Сковорода і шлях української літератури від бароко до романтизму.

Цьому основному блокові передує коротенький вступ «Від Автора», з якого довідуємося про мету, наукову концепцію та методологічні засади дослідження, а завершує всю працю післямова з інтригуючою назвою «В тісному колі друзів і комах», написана світлої пам'яті Леонідом Ушкаловим.

Загальну, властиву всім нарисам, дослідницьку концепцію Автора, у рецензованій книжці сформульовано так:

Головна теза цієї книжки **наближень** доволі проста. Вона полягає в тому, що Григорія Сковороду не можна «пізнати» чи «охопити» повністю, «вичерпати до краю». До нього можна лише **наближатися**, мріючи піймати відблиск своєї епохи в його мудрих очах і творах-діялантах, помережаних безліччю граней (с. 7; виділення Автора — Л. Д.).

Як бачимо, вона полягає не стільки в послідовному пошуку відповідей на підняті наукові питання, скільки у безапеляційній констатації загадковості Сковороди, герметичності його мислення і неможливості його осягнення. Загалом, позиція, мабуть, слухна.

Дослідник-гуманітарій ХХІ ст. добре знає, що тексти не розкривають себе на рівні їх буквального (або літерального читання), нікому не дають присяги «казати правду і нічого крім правди», і вельми часто є герметичним щодо реципієнта світом. Тексти Сковороди у цьому плані не становлять винятку. Втім, Назару Федораку йдеться не про пошук ключів, які бодай привідкриють таїну тексту, а про констатацію неможливості це зробити. Відтак, ідея «наближень» обіцяє нам радше емоційно-метафоричний, літературний, а не раціонально-аналітичний контакт із аналізованими творами.

Цю здогадку цілком підтверджує опис методів, якими провадилося дослідження. Як пише Автор:

Тут запропоновано лише два з безлічі можливих магістральних підходів до осягнення Г. Сковороди: антропологічно-поетикальний, сформований як підрозділ із назвою «Людина епохи бароко», а також історико-літературний, що втілюється в підрозділі «У літературнім мікрокосмі (с. 7).

Декларуючи позірну неможливість осягнення аналізованих творів, Автор чи то випадково попадає під вплив їхнього чару, чи то свідомо робить крок у цьому напрямку, але так чи так, він і сам промовляє у спосіб, вельми схожий до властивого Сковороді: його нариси сповнені багатозначних метафор і алегорій, літературних тропів, риторичних фігур, апріорних узагальнень та емоційних формулювань, які захоплюють читача, хоча не завжди піддаються раціональному аналізу або доведенню.

На жаль, Автор не розкриває детальніше суті обраних методів, а вони потребують якихось пояснень. І якщо з історико-літературним не виникає особливих проблем — в контексті даної праці він полягає у проведенні паралелей між використанням, трактуванням, наповненням смислами різних знаків та образів у творах мислителів, що жили в різний час, у різних країнах, а навіть належали до різних культурно-історичних епох, — то сенс антропологічно-поетикального методу, мабуть, потребує пояснень. Висновки щодо нього можна зробити на підставі аналізу перших чотирьох нарисів книжки. Слід зазначити, що назва методу, як її сформулював Автор, дуже точно описує його власний спосіб ведення наукового пошуку та презентації результатів дослідження. По-перше, в центрі уваги Назарія Федорака (як і в центрі уваги Сковороди) лежать не тексти самі

собою (поза тим, вони таки проаналізовані технічно і ґрунтовно) і не абстрактне значення символів як таких, а людина як продуцент і носій персональних та суспільних цінностей і моральних норм.

По-друге, Автора цікавить не стільки те, що Сковорода хоче передати зовнішньому світові, скільки те, як він розкриває/аналізує/вивчає себе самого через власні тексти (чи моделює він самого себе у «Наркісі?»), і до якої міри ця самість філософа відповідає (або не відповідає) своєрідним узагальненим рисам світосприйняття, властивим українській людині часу бароко. Продираючись крізь цитати, притчі, концепти, риторичні фігури, метафори та алегорії, якими рясніють тексти Григорія Варсави Сковороди, Назарій Федорак намагається знайти за ними живу людину, яка це писала, і меншою мірою, тих, кому тексти було адресовано. У цьому належить визнати безумовну новизну як вжитого дослідницького методу, так і сформульованої наукової проблеми. Адже звично питання ставляться так: що хотів повідомити нам Сковорода, які його основні життєві настанови, кого й чому прагнув навчити, якою була його концепція щастя, свободи тощо, якими засобами для цього він скористався. Натомість Автор аналізованої тут монографії запитує: що зумів/захотів розповісти Сковорода про себе, як він сам відчував/сприймав себе, яким був його найцінніший скарб — власний внутрішній світ, як цей світ і ця самість Сковороди (його «іста» за висловом самого філософа) корелювала зі станом зовнішнього світу, була продуктом його еволюції чи впливала на його зміни. І до певної міри Автор відповідає на поставлені питання. Щоправда, використання метафори як інструменту наукового пізнання, призводить до того, що читач не завжди розуміє: чи зроблено висновки на підставі аналізу текстів, чи аналіз текстів, позірно доволі детальний, проводиться так, аби довести справедливості апріорно сформульованих висновків.

Тож повернімося ще раз до названих вище методів. Не впевнена, чи й справді нині існує саме «безліч» «магістральних підходів» до вивчення творчості Сковороди (радше це ще одна метафора Автора), але, якщо дуже узагальнити, то їх таки існує принаймні два: метафорично-символічний та раціонально-аналітичний. Перший полягає у зверненні до емоційного інтелекту, у спробі, фігурально мовлячи, «налаштуватися» на мисленневу (чи поетико-символічну) «хвилю» українського філософа, вжитися в неї та, поминаючи ак-

цидентальні риси, зануритися разом зі Сковородою в його ж таки процес самопізнання. Натомість представники другого наполягають, що в текстах чи культурних феноменах немає «акцидентальних властивостей». Відповіді на питання: коли постає текст, навіщо його написано, що/кого, де і скільки разів процитовано, як структуровано тощо — все це має для розуміння тексту не менше значення, ніж його комплексне емоційне/метафоричне сприйняття.

Тут не місце заглиблюватися в дискусію щодо більшої або меншої продуктивності котрогось із названих підходів. Думаю, в ідеалі вони б таки мали співіснувати, доповнюючи один одного, хоча потреба такої дискусії вже давно дозріла і «перезріла», зокрема в частині критичної оцінки так званих «загальновідомих» фактів життя і творчості Сковороди. Повертаючись до рецензованої книжки, можна ствердити, що Назар Федорак є яскравим та послідовним представником першого із підходів. Це розкривається не тільки у стилі мовлення, але й у підборі авторитетних джерел, на які дослідник покликається. Зокрема, найчастіше Автор опирається на твори Леоніда Ушкалова (також написані разом із Олегом Марченком), доволі часто цитуються праці Богдани Криси та Дмитра Чижевського, натомість жодної згадки не знайдемо про дослідження Мирослава Поповича або Тараса Лютого, Марії Грації Бартоліні чи Олени Сирцової, що, напевно, належить розцінити не як брак знання наукової літератури (інші публікації Назара Федорака переконливо засвідчують протилежне), а як послідовне дотримання обраного напрямку, в якому основними інструментами слугують інтуїція та метафоричне мовлення/мислення (вочевидь, така позиція не виключає елегантних вкраплень аналітико-раціонального дискурсу).

Як бачимо, інтелектуальну мандрівку світом Сковороди Назар Федорак густо наповнює метафорами, які б мали щоразу відсилати читача до символічного простору українського філософа. Ця метафоричність втілюється не тільки у поетичному за стилем і внутрішньою логікою мовлення викладі матеріалу, але навіть у зовнішніх речах (структура). До першого віднесу широкі узагальнення та багатозначні, іноді доволі несподівані порівняння цілком барокового штибу (це особливо виопуклено у двох перших та четвертому нарисах), які спокійно вживаються зі скрупульозним розглядом деталей, зблизька й мало не під лупу (зокрема, це

нариси третій і шостий). Відтак «наближення», про які йдеться у назві праці — не тільки спроба пізнати, розкрити, розшифрувати символічний світ українського філософа, але й намагання у власній праці частково відтворити його «творчу кухню», насамперед уважним ставленням до слів та знаків, які завжди наповнені декількома рівнями смислів.

Другий, структурний рівень, найпростіше продемонструвати, звернувшись до символіки, вкладеної в саму архітектуру книги Назара Федорака. Як завершена будівля («одиниця»), книга символізує сквородинівський макрокосм. Поділ на два підрозділи, як називає їх Автор, — схильність до дуалізму (відомий заклик мислителя у всьому «бачити два» дослідник розкриває через образи автора/героя чи автора/читача, коли суб'єкт, що творить, водночас стає об'єктом власного дослідження, а умовний адресат виявляється ще й автором написаного; сюди ж відносяться контрарні дуалістичні пари, зокрема, життя-смерть, добро-зло тощо). Слід зауважити, що наскрізним науковим концептом, який послідовно розкривається в усіх частинах рецензованої праці є аналіз того, як у свідомості Сквороди, а разом в уявленнях умовної «людини бароко», відбувається кристалізація, поєднання і перетікання образів:

- горизонтального/вертикального,
- площинного/об'ємного,
- циклічного руху, замкненого у горизонтальному кільці профанного світу/ векторного руху, спрямованого по вертикалі, відкритого до єднання із сакральним тощо.

Загальна кількість нарисів (сім) також становить сакральне число, а їх нерівномірний поділ між підрозділами нагадує про принцип оперування сакральними числами (4 + 3), та відсилає як до символіки просторових уявлень про структуру макрокосму (горизонтальний поділ на чотири сторони світу й вертикальний — верх, середина, низ), так і до символіки елементів, що лежать в основі світобудови (чотири першоелементи або стихії матеріального світу, та три структурні рівні людської природи — матерія, душа, дух). Віднотовуючи у творчості Сквороди символіку чотирьох елементів світобудови Автор, зокрема, пише:

Моделюючи в «Саді Божественних п'єсней» ідеальний світ, Григорій Скворода надає йому певних ... часових і просторових ознак

і «населює» його чотирма стихіями (вода, вогонь, земля, повітря), які, загартовуючи людину, готують її до зустрічі з Богом (с. 41).

Три «наближення» другого підрозділу — це ще й пряма асоціація з числом, сакральним для релігійної свідомості, вочевидь, тут ідеться насамперед про християнський світ. Розкриваючи символічну присутність «трійки» в контексті сквородинівського мислення, Автор метафорично запрошує звернути увагу «на три кити філософської системи нашого письменника: проблему **«істинного чловѣка»**, **«сродного труда»** та пешочергове **«познай себе»** (с. 15). Знов таки «істинна людина» — духовна субстанція людського ества; «сродний труд» — її реалізація у матеріальному світі; «познай себе» — процес сходження душі від матеріальної до духовної природи людини та спроба гармонійно поєднати їх між собою, витворивши пошукуваний ідеальний світ.

І вся ця «світобудова» наукового тексту облямована двома короткими фрагментами: (1) вступом «Від Автора», де, окрім всього, висловлюється вдячність професору Леоніду Ушкалову, учителю та наставнику Назара Федорака на науковій ниві (чи паралель з учителем Сквородою?); (2) післямовою самого Леоніда Ушкалова з бароково-парадоксальною назвою «В тісному колі друзів та комах», в якому учитель пояснює сенс представленої на суд людський наукової праці свого учня, десь висловлюючи обережні сумніви щодо правомірності вибору об'єктів для порівняння (втім, по-сквородинівськи лагідно), а десь підтримуючи похвалою та бажаючи книжці щасливої долі в читацької аудиторії. Символічне коло, про яке багато пише Скворода, добігло кінця і замкнуло в собі гармонійний світ «книгобудови».

Основним корпусом текстів, на якому зосереджена увага Назара Федорака, є поезія Григорія Сквороди: збірки «Сад Божественних пісень» та «Байки харківські». Натомість звернення до його діалогів радше спорадичне, спричинене пошуками паралелей, ширших підтверджень висловленим гіпотезам, або ж необхідністю заглибитися в окремі елементи творчої кухні філософа. Мабуть, найбільшою мірою звернення до діалогів присутнє у першому нарисі, де проводиться своєрідна реконструкція уявного «автопортрета» Сквороди, який, на думку Автора, імпліцитно присутній в аналізованих творах. Вибір саме поезії, як критичного важливого джерела досліджень,

Федорак пояснює тим, що в поетичних тестах і діалогах спостерігається різний спосіб репрезентації автора та його поглядів. Так, у поезіях буцімто передбачається присутність ліричного героя, який посідає визначене місце в «гурті філософа, Бога, персонажа та читача, передбачених у творах Григорія Сковороди» (с. 18), що найкращим чином віддзеркалює свідомість автора текстів. Саме цього ліричного героя Автор і ототожнює з самим Сковородою. Натомість у діалогах Назар Федорак не знаходить такої ж очевидної «системи віддзеркалень думки» (с. 18), позаяк автор наче ховається від читача як за густим цитуванням різноманітних авторитетних джерел, так і за низкою персонажів, яких зазвичай більше, ніж два. Ці персонажі то згоджуються між собою, то сперечаються, висловлюючи полярні думки, то знову спільно висновують якусь нову тезу, а нам залишається тільки гадати, з яким із цих героїв таки ототожнює себе Сковорода. Відтак у діалогах «автопортрет» філософа начебто надто завуальований, захищений за масками різних ролей і значно меншою мірою, ніж у поезії, надається для надійної реконструкції.

До цього, загалом слушного аргументу, все ж мушу висловити короткий закид — все так, якщо не допускати, що Сковорода повністю присутній не в «одному з», а в кожному персонажі своїх діалогів, так самісінько як і в гаданому ліричному героєві його поезій. Зате властиві його діалогам бінарність та контрастність, це не гра і не тільки риторична фігура, а й віддзеркалення шляху, пройденого самим філософом у процесі самопізнання та вибудовування власної життєвої стратегії. Можливо, саме цей шлях і веде до розкриття його дійсного автопортрету, навіть більшою мірою, ніж настрої ліричного героя «божественних пісень». Втім розумію, що це питання швидше до методу аналізу, ніж до наповненості текстів Сковороди смислами. Можливо, діалоги і справді не «віддзеркалюють» тими гранями, які стають помітними для поетикального, метафоричного аналізу. Натомість, мабуть, важко зустріти в аналітичних дослідженнях творчості Григорія Сковороди таке глибоке осмислення його поетичної спадщини, яке представлено у монографії Назара Федорака.

Метафорична мова тексту передбачає, що спроба його переказати також потребувала би метафоричного мовлення. Можливо, немає сенсу цього робити в рецензії, яка загалом передбачає інший характер дискурсу. Тому я утримуюся від детальнішої розповіді про

зміст окремих нарисів (щиро запрошую читачів самостійно з ними ознайомитися, що напевно принесе не тільки інтелектуальну, але й естетичну насолоду). Натомість зверну увагу на декілька моментів, які виглядають вельми дискусійними і такими, які у майбутньому могли би стати предметом окремих наукових обговорень.

Насамперед мушу ще раз повернутися до процитованої вище «головної тези», чи загальної наукової концепції, вкладеної у монографію Назара Федорака. Як пам'ятаємо, вона полягає не стільки в послідовному пошуку відповідей на підняті наукові питання, скільки у безапеляційній констатації загадковості Сковороди, герметичності його мислення і неможливості його осягнення.

На перший погляд, така настанова цілком виправдана — вона демонструє підкреслено шанобливе ставлення дослідника до об'єкта його зацікавлень, а заодно звільняє його від обов'язку розглянути цей об'єкт докладно в усіх деталях, дозволяє не робити остаточних висновків (яких, здається, і сам Сковорода, ніколи не робив), залишаючи достатньо простору для постановки нових питань. І це, безумовно, добре. Водночас ця ж настанова фіксує гадано непереборну інтелектуальну дистанцію між Автором рецензованої праці (чи ширше — уявним колективним читачем творів Григорія Сковороди) та геніальним українським мислителем, дистанцію, яку, виходячи з концепції Назара Федорака, просто неможливо здолати. Тобто методологічно Автор монографії не пропонує читачам певних способі відчитування смислів, захованих у творах Сковороди (бодай у межах тих таки чотирьох способів трактування тексту, які практикувалися в добу бароко), а наче попереджає, що цих способів не існує.

Розумію, що в наведеній на початку цієї статті цитаті маємо справу радше з поетичною метафорою, ніж з науковим концептом. Окрім того, вона значною мірою є відповіддю на ті численні розвідки, в яких пропонується розставити всі крапки над «і» та навісити на Сковороду якісь ярлики, які ніколи не розкривали повноти його філософських поглядів, бо він, як і кожен геній, не поміщається в прокрустове ложе жодної з наявних систем. Утім, вона таки задала дуже специфічну дослідницьку рамку, в межах якої тези і думки Автора плавно перетікають одна в одну (можливо, таки наслідуючи стиль сквородинівського мовлення), то сплітаючись, то гублячись у загальному мереживі тексту. Висновки сформульовано таким чи-

ном, аби в читача залишалось достатньо простору для їх вільного багатозначного трактування, а в Автора — право та необхідність повернутися до щойно обговорених проблем в новому нарисі та подивитися на них з іншого ракурсу. Вбачаю в цьому і силу, і слабкість запропонованої концепції.

Сила полягає у тому, що Автор знайшов власний стиль наукового дискурсу, вийшовши за межі давніх схем. Він не боїться сказати своїй аудиторії — отут і оце знаю/розумію, а тут ні, більш того, не вважаю за потрібне зараз «туди ходити». Це і наукова відвага дослідника, і провокація до наступних пошуків, запрошення читача до співтворчості. Слабкість же у тому, що, попри наявність докладного аналізу творів Сковороди, представлені висновки часто надто розмиті й не завжди дотягують до рівня представленого тут таки аналізу. Намагаючись вивести уявлення про Сковороду на ширше, вільне від упереджень, поле, Автор мимоволі нав'язує йому апріорні моделі «людини бароко», яку він (Сковорода) водночас і вивершував своїм життям та творчістю, і виховував, і про неї розповідав зовнішньому світові. Уже назва першого підрозділу рецензованої праці — «Людина епохи бароко» — з одного боку, апелює до добре знайомої літературної метафори, а, з другого, інтригує читача двозначністю: про що йтиметься, про Сковороду, як людину, що належить цій епосі, чи про певний збірний образ-прототип, в якому втілено властиві культурі бароко риси? Якщо про перше — то чи не суперечить Автор власним таки засадам («Сковороду неможливо пізнати») апріорно навішуючи на нього засади «бароковості», а тільки потім намагаючись знайти цьому підтвердження к текстах?

Бароко присутнє в смисловому полі всієї монографії як уявлення про середовище, в якому не тільки сформувався, але якому таки належав Григорій Сковорода. Це питання тут не ставиться під сумнів і не дискутується. Мова не йде ні про можливі впливи на свідомість українського мислителя чи то європейської, передовсім німецької містики (ці тексти були цілком доступними навіть у Києві), чи то поглядів просвітників, тексти яких стають популярними, в тому числі в колі української знаті, у другій половині XVIII ст. і теж, судячи з контексту діалогів Сковороди, не залишилися зовсім поза його увагою. Втім, думка, обережно висловлена колись Дмитром Чижевським про те, що бароко на українських землях яскраво догоріло у творчості Григорія Сковороди, залишається для

Автора монографії непорушною істиною, яку не можна критично переглянути навіть тоді, коли її частково уже почали переглядати інші дослідники.

Ба більше, здається, що універсальна «людина бароко» існує в уяві Назара Федорака уже не як гарна поетична метафора, яка має мало спільного із реальним життям і ніяк не витримує «апробації» фактами, а як щось реальне і незмінне, з узагальненими, типовими рисами світогляду, характеру, системи вартостей чи навіть патернів поведінки та життєвих стратегій, які були в часо-просторовому вимірі практично незмінними, попри те, що бароко тривало в українській культурі більш, ніж півтора століття. Автор насправді звертається до всього цього часо-просторового виміру, куди впроваджує, зокрема, Мелетія Смотрицького, Софронія Почаського, Лазаря Барановича та Івана Вишенського, Йоаникія Галатовського та Митрофана Довгалевського, Петра Могили чи Теофана Прокоповича, як таких, котрі представляють одну епоху, а відтак апріорно повинні бути схожими, принаймні в плані літературних текстів та образів. Дозволю собі об'ємну цитату на підтвердження щойно сказаного:

Коротко: головною проблемою барокової літератури стало осмислення людської особи як самодостатнього світу серед інших світів. [...] Григорій Сковорода ... постає тепер не лише завершувачем цілої традиції, а письменником, певним чином прогнозованим самим перебігом розвитку літературного бароко в Україні. З'яву Григорія Сковороди спричинила рідкісна в нашій літературі багатоманітність і наповненість жанрів та форм, творів і знахідок одного культурного періоду; потрібна була також постать, котра і в житті, й у творчості втілила би вироблену віками унікальність світовідчуття, вивершила її, а заодно й окреслила шлях розвитку літератури в новому культурному етикеті. Григорій Сковорода, сказати б, вельми вчасний і по-новому поліфункційний. Його феномен — у невідомій доти полюсності, завдяки чому йому відкрилася можливість особливого аналізу й синтезу. Цілий шлях українського бароко готував трансформацію цієї можливості в необхідність. Сковорода, здійснивши цю трансформацію, став тріумфом людини бароко та водночас відхідним співом самої епохи (с. 13).

Видається, Автор монографії таки попав у пастку власного ж наукового методу, повіривши у метафору. На цей раз вона закралася не тільки у тексти Сковороди, де сприймається цілком органічно,

але й у тексти авторитетних дослідників культури бароко, які лягли в основу наукової концепції Автора, і де поле її присутності виявилось надто широким, хоча мало би бути раціонально обмеженим. Відтак, шукаючи/реконструюючи «автопортрет» Сковороди, дослідник заглядає у «дзеркало», де вже намальовані незмінні образи, сформовані сучасною візією давньої української культури, де погляд на ту культуру провадився із висоти польоту надзвукового літака, а отже надто узагальнено, а часто й надто тенденційно. На жаль, ця ситуація суттєво підважує висновки, до яких доходить дослідник, а особливо там, де вони сформульовані у вигляді метафор.

У нарисах вкрай мало покликань на біографію мислителя, на описані Сковородою, його сучасниками чи пізнішими істориками життєві події чи обставини. Згадки про соціальну сферу життя мислителя з'являються лише там, де вони контекстуально важливі для розуміння аналізованих творів. Автор, користуючись настановою українського філософа, не йде шукати «зовні», а намагається заглибитися в сутнісні речі, знімаючи з людей і текстів маски та вилущуючи з-під них «справжню» природу «людини бароко», а в ній — самого Сковороди (добре, що на відміну від постмодерністів, представники культури бароко таки вірили в те, що знімання масок/ролей дозволяє віднайти під ними щось істинне, а не саму пустоту). Врешті, метафоричне окреслення «автопортрет», яке вжито у назві першого нарису, також зовсім невипадкове. Адже Сковорода ані не писав автобіографії, ані не малював автопортретів. То ж про що йдеться? Назарій Федорак вірить сам і старається переконати читача у тому, що не вигадує справжнього, «живого» Сковороду, не провадить інтелектуальну реконструкцію, а лише відчитує і описує те, що розповів про себе філософ у власних текстах. Вважаю, що це дуже продуктивний хід. І проведений в книзі аналіз текстів також переконує в цьому читача. Втім несподівана пастка антропологічно-поетикального методу і тут породжує сум'яття. Бо сама ідея «людини бароко» — це тільки метафора (в сучасному науковому дискурсі), або тільки маска, яку намагаються допасувати до ранньомодерного українського суспільства сучасні вчені. То ж постає логічне питання: чи можна зняти маски з героїв минулого та докопатися до глибини сквородинівської «істи», прикривши об'єкт свого дослідження маскою більш новою, а головне, не до кінця усвідомлюючи, що це тільки маска. Мені видається, що не зовсім,

але, мабуть, це питання ширшої наукової дискусії, якій не місце в рецензії. Втім, задля справедливості, мушу звернути увагу на те, що Автор від початку майже щирий з читачем — він не обіцяє остаточних відповідей чи остаточного знімання масок, а тільки провадить різними шляхами «наближення» до цього, не відкидаючи ідеї про те, що й інші дороги можливі.

Зрозуміло, що є багато застережень та запитань до матриці, до отого збірного образу «людини бароко», яка лежить в основі порівнянь, гіпотез та апіорних висновків Назара Федорака, як і до трактування окремих елементів, сюжетів у творах Сковороди. Наведу тільки один рандомно вибраний приклад, хоча їх доволі багато. Аналізуючи байку «Крот и Линкс», Автор пише, що вона яскраво ілюструє «славнозвісне сквородинівське перетворення абсолютного на відносне» (с. 17), наводячи довгу цитату про те, що, коли менше у житті «клюкви і черниці», то менше «болізни», менше «золота» — менше «надобності», менше «науки» — менше «дураків», менше «права» — менше «беззаконників», менше «чести» — менше «страху» і т. ін. Отже у мене питання/сумнів/заперечення — що з цього списку можна включити до тих речей, про які б Сковорода мислив як про абсолютні (натомість, щодо їх відносності — не виникає сумнівів)? Чи йдеться про метафору як інструмент пізнання та про абсолютизацію результатів такого пізнання (а точніше про пастку, у яку таке пізнання раз по раз потрапляє)? Тобто хід думки виглядає приблизно так: (1) знаходимо в байці довгий ряд протиставлення різних речей чи суспільних явищ, (2) знаємо, що філософії Сковороди справді притаманне протиставлення абсолютного та відносного (наприклад, сакрального — профанному; спасіння душі — земним насолодам тощо), (3) робимо висновок, що у наведеній цитаті присутнє протиставлення абсолютного та відносного... Що це — пошук думки, захованої у текстах Сковороди, чи спроба видати апіорно бажане за дійсне? Або нав'язати добі бароко (і Сковороді разом з нею) абсолютизацію тих понять, які стали такими в контексті сучасної нам культури (та й то хіба частково, бо й тут матимемо клопіт з присутністю «абсолютних» і «відносних» цінностей у цих парах)? Чи здогадувався Сковорода про те, що в байці «Крот и Линкс» він саме «переводить абсолютне у відносне»? Чи вважав, що розповідає про загальну марнотність як пересічних людських прагнень, так і явищ, що виникли та існу-

ють задля задоволення цих прагнень? Я більше схильна до другого варіанту відповіді, хоча, звісно, це теж до дискусії.

І насамкінець звернуся до ще одного питання, яке вважаю важливим до обговорення, — позиціонування Сковороди у контексті української культури XVIII ст. Позаяк дослідження (історичні, культурологічні, літературознавчі тощо) України XVIII ст. донедавна були майже відсутніми (вони стали доволі активно розвиватися впродовж останніх максимум двох десятиліть, але їх результати вельми повільно оприлюднюються, а відтак вони майже не встигли вплинути на стан сквородинознавчих студій), а Сковорода насправді надзвичайно яскравий мислитель, то звично його описували як Віфлеємську зірку, яка випадково чи з повеління Всевишнього впала з неба на українські землі другої половини XVIII ст., де була своєрідна інтелектуальна пустеля. Виходило, що він осяяв цю землю, але більше ніяких принципів зв'язків із нею не мав: не виростав з цієї культурно-інтелектуальної традиції, не спілкувався з іншими мислителями (яких, буцімто, й не було), не мав для себе жодного культурного контексту і навіть неясно, чи належав українській культурі. Давно йде мова про те, що концепція хибна і від неї потрібно відмовитися. До честі Назара Федорака слід сказати, що він порвав із цим дискурсом вельми рішуче, змальовуючи і спосіб мислення Сковороди, і навіть його специфічне життя як такі, що органічно народжуються та виростають у середовищі української культури XVIII ст. (щоправда, трактування цього середовища викликає низку застережень, але це питання для окремої розмови). І дуже б хотілося на цій позитивній та оптимістичній ноті завершити, якби не одне але: ще одна пастка метафоричного методу пізнання. Шукаючи зв'язки Сковороди з інтелектуальним середовищем України XVIII ст., Автор впадає в крайність телеологізму, наділяючи історичні та культурні процеси здатністю до цілепокладання, а появу Сковороди на небосхилі українського бароко — закономірним процесом, до якого «прагнула» вся попередня історія. На підтвердження цього висновку до наведеної вище довгої цитати (в якій також ідеться про закономірність «з'яви» Григорія Сковороди) наведу ще одну, дещо коротшу, але не менш яскраву:

Григорій Сковорода прийшов у літературне життя як dokonечна вимога синтезу та зростання людини епохи бароко. Він довершив

справу виховання цієї людини, ствердив її ранньомодерну діалектичність, вивершив виплеканий попередньою традицією третій вимір її сутності, перетворивши площинність на об'ємність, а головне — визначно окреслив координати її символічного світобачення, узаконивши його специфічну барокову детермінованість (с. 14).

Розумію, що тут теж ідеться тільки про метафори, а все ж... чи всім читачам це буде так само зрозуміло? І справа не в тому, чи з наукової позиції я (або хтось інший) приймаю або заперечую телеологізм як продуктивну концепцію. Справа в тому, що такий підхід має вельми далекосяжні наслідки. Замість запропонованої на початку дослідження багатополлярності вивчення творів Сквороди, замість пошуку специфіки його мислення, світогляду, врешті, життєвого вибору, нам пропонують наперед задану «історичну необхідність», без вибору і без свободи, без вільної волі і пізнання себе, як свідомо вибраного шляху, доступного далеко не всім. Чи прийняв би таку позицію Скворода, якого світ ловив, та не спіймав (а може й не ловив (?), адже і це метафора)? Думаю, що проблема впадання в телеологізм є однією з вельми серйозних наукових пасток, у яку потрапляють не тільки представники тих методів наукового аналізу, де активно використовується метафора. І це проблема, довкола якої (як і довкола теж в основі телеологічного концепту «людини бароко») вартувало б розгорнути на шпальтах часопису окрему дискусію/обговорення.

На завершення мушу сказати, що всі, висловлені тут зауваження та роздуми, аж ніяк не є свідченням того, що я сумніваюся у науковій якості та важливості праці Назара Федорака. Адже тільки цікаві та якісні книжки спонукають до роздумів, сумнівів чи дискусії. Ті, що не варті уваги, ми звично відкладаємо в сторону мовчки і вельми швидко про них забуваємо. Тож ще раз щиро запрошую її читати, нею насолоджуватися, про неї думати і дискутувати довкола порушених у ній питань.